

ГЕНЕЗА НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ САМОСВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В УМОВАХ РУСИФІКАТОРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ЦАРИЗМУ

Андрій Міносян,

кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри
суспільних та гуманітарних дисциплін
Харківського державного університету харчування та торгівлі

Олексій Варипасєв,

кандидат філософських наук, доцент, професор кафедри
суспільних та гуманітарних дисциплін
Харківського державного університету харчування та торгівлі

Любов Юрченко,

доктор філософських наук, професор кафедри
суспільних та гуманітарних дисциплін
Харківського державного університету харчування та торгівлі

The article deals with the formation of cultural-national self-consciousness under conditions of Russifier policy of the tsarism. Much attention is given to steps of the tsarist policy in the 17th- at the beginning of the 20th century as for deprivation of the Ukrainian people, its State system, national achievements and cultural assets of the previous years. The authors place special emphasis on the fact that in spite of destructing the Ukrainian nation a high level of spiritual life in the community and age-old traditions of cultural life were retained. These factors provided a basis for further development of national self-consciousness in the struggle for independence and liberty.

Keywords: culture, self-consciousness, Russification, education, tsarism, traditions, independence, national idea.

У статті розглядається формування культурно-національної самосвідомості в умовах русифікаторської політики царизму. Велика увага приділяється крокам царської політики в XVII - на початку XX століть щодо позбавлення українського народу його державного устрою, національних надбань та культурних здобутків попередніх років. Автори поакцентовують увагу на тому, що незважаючи на руйнування української нації, зберігався високий рівень духовного життя у громаді та вікові традиції культурного життя. Ці фактори послужили основою для подальшого розвитку національної самосвідомості у боротьбі за незалежність та свободу.

Ключові слова: культура, самосвідомість, русифікація, освіта, царизм, традиції, незалежність, національна ідея.

Протягом багатьох століть Україна виборювала своє історичне право на існування власної держави, самостійного політичного, економічного і культурного розвитку.

Тривалою була боротьба за збереження рідної мови, національних та культурних традицій за часів перебування у складі Речі Посполитої; значних зусиль вимагала боротьба проти потурачності.

Але найбільш затяжною і жорстокою вона виявилася проти російської експансії в Україну, що розпочалася майже відразу після Переяславської угоди 1654 р.

Політика самодержавства була спрямована на блокування історичної пам'яті народу, деформацію і нищення його національної самосвідомості. У тодішніх історико-культурних схемах український етнос та його традиції наполегливо заперечувалися. Українців і всю громадськість світу намагалися переконати в тому, що Україна є нібито лише периферійною частиною («країною»)

в одних випадках польської, а в інших – російської землі, і що на цій території відсутній самобутній етнос.

Ігнорування того факту, що Україна до «возз'єднання» вже сформувалася як висококультурна країна і за своїм розвитком була значно ближче до основ цивілізації, демократії та ринкових відносин, аніж Росія, набагато ускладнило процес збереження власної самоідентифікації українців і права на здобуття державної незалежності. Дослідження 1652 року, тобто за два роки до Переяславської угоди, з якої власне, і почалося поступове позбавлення України прав і вольностей, свідчать, що не лише чоловіча частина населення, а й майже всі жінки вміли читати [4, 51]. Про це, зокрема, писав Павло Халебський: «Від міста Рашкова і по всій землі козаків ми помітили прекрасну рису, що розпалила наш подив: всі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їх жінок і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні справи». Французький інженер Гійом Левассер де Боплан, який тривалий час мешкав в Україні, згадував про те, що незалежності української жінки могла позаздрити дворянка будь-якої європейської країни, оскільки та була освіченою, рівною у правах з чоловіком, мала такі ж самі громадські права, особисту незалежність та ін.

Інша справа в тому, що інтереси централізованої монархії, яка еволюціонувала до абсолютизму, що врешті-решт і сталося у XVIII ст. в Росії, та української держави з її республікансько-демократичними інститутами та особливостями соціально-економічних відносин (відсутність класу великих феодалів-власників маєтків, кріпацтва, панщинної системи господарства, особиста свобода основної маси селян та їхні міцні права на володіння землею, потенційні можливості еволюції козацького господарства фермерським шляхом, міське самоуправління, тощо) були часто протилежними, що й породжувало боротьбу поміж ними [7, 365].

Симптоматичними, є, на власну думку, пізніші слова турецького посла запорізьким козакам: «Ви підкорилися Росії, але рано чи пізно ви про це пошкодуєте. Росіяни ніколи не дотримувалися даного вам слова, тож не чекайте від них нічого кращого й у майбутньому» [10, 139]. Та навіть за таких умов Україна досягла «...такого рівня просвіти і культури, який сміливо дозволяє поставити Гетьманщину кінця XVII віку поруч з найбільш освіченими країнами Європи» [2, 133-134]. Але набирала оберти тенденція обмеження етнічної консолідації та культурного піднесення українського народу, яка з часом не тільки посилилася, але й стала домінуючою у ставленні до України.

Приєднання української церкви до московської за патріарха Іоакіма мало за мету прискорити процес асиміляції українського населення, перетворення його в малоросів.

Наступ на українську культуру, мову набув тотального характеру за часів правління Петра I. У 1720 р. з'являється царський указ про заборону друкувати книжки українською мовою, «...дабы никакой розни и особеннаго наречія во оных не было...» [5, 160].

У 1769 р. вийшов указ Синоду про вилучення в населення українських букварів та українських текстів з церковних книг.

Руйнування Запорізької Січі, здійснене Катериною II в порушення всіх статей Переяславської угоди, завершило тривалу перебудову українського устрою на російський лад. Царизм не влаштувала форма внутрішньої організації Запорізької Січі, заснованої на демократичних, республіканських традиціях, високий рівень економіки, культури, освіти українських земель. Своє ставлення до здійснення політики занепаду та розпаду українського народу геніально сформувала ще у 1764р. Катерина II: «Треба примусити їх делікатним способом русифікуватися...» [6, 75].

З 1783 р. вводиться навчання виключно російською мовою в Києво-Могилянській академії. Школа стає одним із найважливіших засобів русифікації українського населення, зокрема інтелігенції та урядовців.

XIX століття стало трагічною добою в житті українського народу, коли було завершено ту послідовну політику позбавлення її не тільки державності, але й національних досягнень та культурних здобутків попередніх століть [8, 110]. Цей період знаменується, зокрема, закриттям Києво-Могилянської академії, розгромом Кирило-Мефодіївського товариства і посиленням жорстокого переслідування української мови та культури, виданням Валуєвського циркуляру, який забороняв видавати українські книжки, мотивуючи тим, що «не було, нема й бути не може ніякої української мови» [2, 297].

Імператор Олександр II у 1876 р. підписав указ, яким заборонялося друкувати українською мовою книжки й навіть тексти до нот, ставити п'єси й виконувати прилюдно українські пісні.

Та саме в ці часи починається новий етап у формуванні культурно-національної самосвідомості українського народу. Виняткова роль у згуртуванні передових сил української нації, у розвитку і формуванні культурно-національної свідомості українського народу належить Т. Шевченку, І. Франку, В. Антоновичу, М. Костомарову та ін., які формували «програму духовних прагнень українців» [9, 187]. Як писав М. Костомаров: «Народ должен учиться, народ хочет учиться; если мы не дадим ему средств и способов учиться на своем языке – он станет учиться на чужом–и наша народность погибнет с образованием народа» [3, 55].

Поява «Основи», студентських «громад», створення В. Антоновичем національної історичної школи позитивно вплинули на розвиток національної самосвідомості, зацікавленого ставлення до власної історії, культури, мовних традицій українського народу. Це було тим більш важливим, оскільки спостерігався занепад загальноосвітнього рівня населення, і вже в 1897 р. за переписом в Україні на 100 душ налічувалося всього 13 освічених, що свідчило про перетворення нашої країни на глуху провінцію навіть у кордонах імперії [11, 12].

Збереженню і поширенню української культури слугувало заснування часопису «Киевская старина» у 1882 р. за участі В. Антоновича, О. Лазаревського, М. Дашкевича, К. Михальчука та П. Житецького. Виникнення «Просвіти», товариства ім. Т. Шевченка та ін. об'єднало культурні змагання українців східних і західних земель у складі двох імперій.

Модифікація Емського указу 1881 р. дещо полегшала культурне життя українців, надавши можливість друкувати українські словники, тексти до нот, давати українські театральні вистави. Український театр ставав майже єдиною національною трибуною, з якої лунало українське слово, звідки ширилася національна свідомість [1, 13]. Не зупинився наступ русифікації і в ХХ ст. Русифікаторська політика щодо України продовжувала домінувати до останніх днів Російської імперії. У 1908 р. указом сенату визнано україномовну культуру і освітню діяльність в Україні шкідливою – «могутней вызвать последствия, угрожающие спокойствию и безопасности». У 1914 р. Цар Микола II видав указ про заборону друкування газет і журналів українською мовою, що було дозволено в 1911 р.

Загроза «українського сепаратизму» сприяла появі безлічі інструкцій і розпоряджень щодо нищення українства на зразок сумнозвісної програми полтавського губернатора Богговута, де й містилося й таке: «...вообще на разные должности не допускать людей, которые когда-либо, хотя бы в отдаленном прошлом, имели соприкосновение с украинским элементом» [11, 21].

У прямій залежності від наступу русифікації зростав і ширився український дух супротиву. Велику роль в українській справі відіграла студентська молодь, діяльність М. Грушевського, поява українських політичних партій, підтримка громадськості, в т.ч. й західно-українських земель. На громадсько-політичну арену в Україні виступає нове покоління людей, вихованих у поняттях і поглядах української національної ідеї на широкій європейській основі, що вже не задовольнялися самою культурницькою діяльністю, а бажали здобути українському народові всю повноту національних політичних прав.

Література

1. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К., 1993.
2. Дорошенко Д. Історія України. – К., 1991.
3. Костомаров Н. О преподавании на южнорусском языке. Київська старовина. - 1992. №3
4. Міносян А. Культурно-освітня політика в Україні в історичній ретроспективі. – *Rossica Olomucensia* – Vol. 1 – Olomouc. 2011.
5. Огієнко І Українська культура. - К., 1918.
6. Сергійчук В. До і після Переяславської Ради. Наука і суспільство. – 1990. - №1.
7. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. – К., 1995.
8. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип.І. – К., 1993.
9. Франко І. Зібрання творів. У 50 т. – К., 1984. Т. 41.
10. Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або історія козаків-запорозжців. - К., 1994.
11. Черненко А. Українська соціальна ідея. – Дніпропетровськ., 1994.

УДК 398.8+94

КРИМСЬКОТАТАРСЬКА НАРОДНА ПІСНЯ ЯК ФОРМА ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

Фемій Мустафаєв,

*народний артист України, доцент, професор кафедри
академічного і естрадного вокалу та звукорежисури
Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*

Аналізуються різні жанри кримськотатарської народної пісні та її роль у збереженні культурної спадщини та національної пам'яті.

Ключові слова: кримські татари, національна пам'ять, кримськотатарська народна пісня, тоталітаризм.

The various genres of the Crimean Tatars (Crimeans) folk song and its role in the saving of the cultural heritage and national memory are analysed.

Keywords: the Crimean Tatars (Crimeans), national memory, the Crimean Tatars folk song, totalitarian regime.

Радянський Союз був великою багатонаціональною державою, що об'єднувала у собі різні народи, етноси, нації. Незважаючи на найдемократичнішу конституцію в світі (1935 року) та гасла «рівності, свободи, братерства», в країні існував поділ на благонадійні нації та неблагонадійні, на яких ставилося тавро «зрадників Батьківщини» серед них чеченці, інгуші, ногайці, калмики, балкарці та інші. Після 1944 року кримські татари також опинилися поза законом. Депортація обумовила гостру потребу порятунку культурного спадку нашого народу, який населяв Крим понад 700 років.

Відомий правозахисник та дисидент Петро Григоренко писав у своїй захисній промові, підготовленої для виступу на суді над 10 представниками кримськотатарського народу в м. Ташкенті «Хто ж злочинці?»: «Кримських татар хотіли винищити як націю, частково – фізично, а потім – шляхом асиміляції. Саме задля цього кримських татар позбавили одвічної Батьківщини... Ліквідували: кримськотатарську автономію, кримськотатарську мову, кримськотатарську літературу, духовне життя народу, його вірування, традиції, свята» [2, с. 236].

В умовах виселення, кримськотатарська культура переживала занепад, адже в школах не вивчалася рідна мова, література та історія народу загалом, тобто